

Бадиий ижодда истеъдод кадрланади. Истеъдод эгаси ёзган шеърлар, дostonлар, хикоя ва романлар, албатта, бошқалар ёзган асарлардан ўз услуби билан алохида ажралиб туради. Бадиий адабиётдаги пўртаналар, тошқинлар, юксак чўккиларга чиқиш, янги назарий қарашлар учун манбалар тақдим қилиш истеъдодли шахсларга боглик бўлади. Худди шунингдек адабиётшуносликда ҳам истеъдодлар ўз сўзи ва илм йўлига, ўз услуби ва катъий назарий қарашларига, ўз позицияси ва мактабига, маслакдошларига, ўз устоз ва шогирдларига, умуман, ўзининг ижод оламига, бетекорор ижодий биографиясига, умрбоқий китобларига эга бўлади.

Профессор Бегали Косимов адабий-ижодий, илмий-педагогик фoлиятига назар ташланганда, юқорида саналган сифатларнинг кўпчилигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бундай муаззам сифат ва фазилатларга эга бўлиш учун, табиийки, сўз санъати, бадиий адабиётга меҳр-мухаббат, адабий манбалар талқини учун чуқур назарий билим, ўз ишига фидойиларча ёндашув лозим бўлади. Профессор Бегали Косимов шахсиятида айни жихат ҳам хавас қилгулик даражада юксак эди.

Унинг у қадар узун бўлмаган умр йўли, ижодий фаолият даврини кузатадиган бўлсак, ҳар бир инсон агар чин дилдан истаса, қиска вақт ичида ҳам улкан ишларни амалга ошириши мумкинлигига гувоҳ бўламиз. Б.Косимовдан бизга қолган салмоқли илмий-адабий мерос, ҳеч иккиланмай, шундай дадил ҳулоса чиқаришимизга имқон беради.

У мумтоз адабиёт деб аталмиш азим денгиз мавжларини нозик хис қила олган, бу денгиз тубидаги жавоҳирлар қонига қадар шўнгиш ва топилдик лаззатини туйиш шарафига ноил бўлган катта олим эди. Зотан Б.Косимовнинг Юсуф хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Яссавий, Атойи, Саккокий, Лутфий, Фузулий, Мухаммад Солих, Бобур, Машраб, Турди Фароғий, Оғахий қаби шарқ мумтоз адабиётининг фаҳри бўлган ўнлаб ижодқорлар ҳақидаги тадқиқотларининг ҳар бирида айни ҳулосамиз учун етарли асос бор.

Ҳазрат Навоий ижодини эса қатор илмий-назарий масалалар юзасидан текширган, шу аснода навоийшуносликка салмоқли хисса қўшган эди. Домланинг архивида сақланаётган ишлари орасида Навоий ижодига доир ишларнинг бизга маълумлари ўндан ошқ. “Алишер Навоий”, “Навоий “Ҳамса”си”, “Ҳамса”да бадиий тасвир”, “Навоийда муаммо”, “Навоий асарларида миллат ва миллийлик масалалари”, “Халқ руҳияти меъмори”, “Навоий ижоди – ўзбек мумтоз адабиётининг чўкқиси”, “Алишер Навоий ва ўзбек жаҳид адабиёти” сингари катта-кичик тадқиқотлардан маълум бўладики, Б.Косимов илмий ишларининг салмоқли қисми Навоий ижодини ўрганиш ва тарғиб этишга қаратилган. Навоий бўйича у амалга оширган ишлар факат мумтоз адабиётни ўрганиш нуқтаи назаридан эмас, балки адабиёт назарияси, жаҳон адабиёти, миллий маънавият, адабий таъсир, ижод фалсафаси жихатидан ҳам аҳамиятга молик. Унинг “Алишер Навоий ижоди турк дунёси адабиётининг ўзидан кейинги барча даврларига халқилувчи таъсир кўрсатганидек, ўзбек жаҳид адабиётининг ҳам етакчи йўналишларини белгилаб берди” (“Алишер Навоий ва ўзбек жаҳид адабиёти” мақоласидан), деган ҳулосаси шунчаки Навоий даҳосини шарафлаш учун айтилган эмас. Бу ҳулосада йиллар бўйлаб олиб боррилган машаққатли меҳнат, илмий солиштирув, аждодлар шахсиятига садокат ва меҳр, энг муҳими, улкан илмий-назарий асос борки, айни ҳулоса залворини ўзбек адабиётининг минг йиллик тарихини ҳолис қузатган одам яққол хис қилади.

Б.Косимовнинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг илк чорагидаги адабий-тарихий жараён бўйича йирик мутахассис бўлгани, бу даврга доир муҳим илмий муаммолар борасида тадқиқотлар ёзгани, юздан ортиқ адабий сиймони ўз илмий концепцияси нуктаи назаридан ўргангани, катор адабий манбаларни нашрга тайёрлагани, канча ижодкор биографиясини тиклагани, боринги, бу йўналишда наинки Ўзбекистон, балки бутун туркий дунёда ягона илмий-тадқиқот мактабига асос солгани кўпчиликка маълум. “Излай-излай топганим”, “Маърифат даргалари”... (КИТОБЛАРИНИ ТАРТИБ БИЛАН БЕРИШ КЕРАК) асарлари, шубҳасиз, XX аср ўзбек адабиётшунослигининг ютуғидир. Унинг адабий-тарихий жараёнга кўшган хиссаси булар билан ҳам чекланмайди. Унинг хозирги адабий жараён, адабий алоқалар бўйича қилган ишлари ҳам айна йўналишлар силсиласида қонуний ўрнига эга.

Дарҳақиқат, илмий-адабий жамоатчилик профессор Беғали Косимовни ўзбек мумтоз адабиётининг зукко тадқиқотчиси, шарқ поэтикаси ва матншунослик соҳасининг йирик мутахассиси, хусусан, миллий уйғониш даври ўзбек адабиётини ўрганиш бўйича ўзига хос адабиётшунослик мактабининг асосчиси сифатида билади. Аммо Б.Косимовнинг адабий жараён муаммоларига доир нашр этилган ва, баъзи нашр эттиришга улгурмаган ишларини ўрганиш, унинг замонавий адабиётни ҳам, кенг қўламда ўргангани, косимовча теран усулларда таҳлилу талкин этганини кўрсатади.

У Г.Каримов, А.Гуломов, О.Шарафиддинов, Ш.Юсупов, Л.Каюмов, Х.Мухаммадхўжаев, А.Каттабеков сингари адибётшунослар, У.Носир, А.Мажидий, Г.Гулом, А.Орипов, Р.Парфи, М.Али, Х.Шамс, Ж.Камол, Ю.Шомансур, Абдулла Шер каби шоир ва ёзувчилархақидаги тадқиқотлари, адабий жараён муаммоларига доир “Кайта қуришга мададкор бўлайлик”, “Хозирги ўзбек адабиётига бир назар”, “Чўлпон хақида роман” деб номланган тадқиқотлари шундай фикрга қелишимиз учун тўла асос беради.

Б.Косимов фитратан садокатли, оқибатли инсон эди. Унинг устози профессор Г.Каримов хақида бир эмас, икки эмас бешта мақола ёзгани устоз-шогирд муносабатларида ибрат қилиб кўрсатса арзийдиган оқибат тимсолидир. Бу мақолалар орасида, айниқса, “Умр мазмуни” деб номланган тадқиқотни алоҳида таъқидлаш жоиз. Хажман 10-12 саҳифани ташкил этган ушбу мақола орқали ўқувчи устоз Г.Каримов шахсияти, илмий фаолияти, илмий-назарий асарлари тарихига доир аниқ, мантикли хулосаларга бой, бирбутун маълумотга эга бўлади. Мақолада Б.Косимовнинг устозига бўлган чексиз муҳаббати, унинг ҳаёт йўли, табиати хос бўлган хусусий жихатларни чуқур билиши, олим ва педагог сифатида хизматларини баҳолашдаги теранлиги акс этади.

Б.Косимовнинг замонамизнинг улкан шоири А.Орипов шеърляти тўғрисидаги барча мақолаларини жамлаб қаралса, ушбу тадқиқотлар мажмуасининг ҳам поэтика, ҳам миллий маънавият тарихи, ҳам фалсафийлик, ҳам хронологик жихатдан бирбутун тизимга эга экани маълум бўлади. Бир сўз билан айтганда, бунда бир шоир ижодини унинг ҳаёт лавҳалари, табиати, рухий асрорлари билан муштарак ўрганиш, айна ижтимоий-бадний феноменинг миллий ва жаҳон адабиётида тутган мавқеини билгилашдек катта илмий-назарий масала ҳал қилинади. Хусусан, “Абдулланинг шеърлари, -деб ёзади Б.Косимов, замонинг ҳар қандай синовларига жавоб бера олади. Гап шундаки, у хатто шўро замонида ҳам инсоният мудом излаётган адабий ҳақиқатни рамзлар, тимсоллар воситасида айта олди. Шоир ушбу ҳақиқат мазмун-маъносини идрок ва талкин этар экан, мутлақо оригинал усул ва йўллар билан иш қўради. Кўпинча инсон руҳининг қамалакдек рангин ҳолатларидан қелиб чиқади.” Ёки домланинг XX аср ўзбек

шеъриятининг бетакрор истеъдоди Р.Парфи хакидаги, хали 70-йилардаёк, ёзган маколасини олайлик. Р.Парфининг “Самарканд осмонида”, “Чўли ирок”, “Ёмгир ёгар” каби шеърларини ўткир поэтик дид, фундаментал назарий қарашлар негизида ўта нозик таҳлил этган олим шундай хулосани илгари суради: “Шоир оз сўз билан кўп фикр англантишга уринади. Бу хол сўзнинг барча маъно ва имкониятларини ишга солишни талаб қилади. Натижада биз одатланган грамматик қурилишлар бузилади, бизга нотаниш тамсил ва тафсиллар пайдо бўлади. Бу ерда ассоциация, бирор сўз ёки холатнинг бамисли занжирли реакция сингари, туйғу ёки фикрлар силсиласини ечиб юборишига алоҳида ахамият берилади.”

Аммо таъкидлаб айтишни истардимки, Б.Косимовнинг замондош олимлар, шоир ва ёзувчилар хакида ёзганларининг биронтаси ҳам шунчаки ёзилмаган. Умуман, домла каламни, сўзни муқаддас санарди. Шунчаки кўлига калам олмас, шунчаки ёзмас эди. Шу сабабдан олимнинг хажман кичик маколаларида ҳам муайян ижодкор ва ижодий олам манзараси тўла акс этади. Хар бир хулоса-фикр далиллар билан асосланади. Энг мухими, бундай маколаларда холис, илмий, мантикли, фойдали танқидий фикр бўлади. “Хозирги ўзбек адабиётига бир назар” деб номланган тадқиқотида ХХ аср бошидан сўнгига қадар бўлган ўзбек адабиёти намуналарини эпик, лирик, драматик турлар нуктаи назаридан текширади. Фитрат, Кодирий Чўлпондан, Абдували Кутбиддин, Эшқобил Шукур, Салим Ашурларгача бўлган улкан тадрижий йўналиши хакида салмоқли хулосаларни илгари суради.

Б.Косимовнинг адабий-илмий алоқаларга тегишли фаолиятида бир қанча қирралар кузатилади:

1. Халқаро илмий анжуманларда маърузалар билан қатнашди. Бунинг географияси, кўлами анча кенг - Козогистон, Козон, Истанбул, Анкара, Қрим.
2. Франция, Туркия, Татаристон ва Қримда жаҳидшуносликка оид илмий маколалари босилди. Анкарада “Миллий уйғониш” китобининг таржимаси нашр қилинди.
3. Немис, турк, козок, татар ва бошқа чет эл олимлари билан илмий ҳамкорликда ишлади. Хориждаги олимлар эътирофига сазовор бўлди; 1993 йили Яссавий номидаги халқаро мукофот билан тақдирланди, 1997 йил Туркия Отатурк култур маркази фахрий аъзоси, 1998 йили Туркия Отатурк Араштирама тадқиқот маркази мухбир аъзоси бўлди. Б.Косимов ёзган китобларига Х.Меннигулов, Аҳмад Севги, С.Нагаев, Ж.Зайнуллин каби олимлар яхши муносабат билдирди.
4. Энг муҳим қирраларидан бири Б.Косимов жаҳид ижодкорларининг аъналарини ўз фаолиятида давом эттирди. Қардошлиқ муносабатларини ўрнатди ва ҳамкорликда илмий анжуманлар ташкил қилди; йўл эсдаликлари, хотира ва қундалиқ кўринишида асарлар ёзди. Уларда баён қилинган адабий-илмий манбалар ва маълумотларга объект бўлган мамлакат адабиёти ҳамда адабий шахсиятлари, олимларини танитиш йўлидаги тажрибалар, хизматлар сифатида қараш ўринлидир.

Б.Косимов жаҳидчилик ҳаракатини кенг кўламда, бутун таъсирланув омиллари, йўлбошчилари, асосий гоёлари, географик кўлами, машхур шахсиятлари, қрим татарлари ва қозон татарлари, озарбайжон ва қозоклардаги жаҳидларгача тадқиқ қилишга илмий қуввати етадиган улкан бир мутахассис эди. Ўзбек жаҳидлари ижодини Жамолиддин Афғонийдан Исмоил Гаспирлигача, Шаҳобиддин Маржонийдан Мағжон Жумабойгача, Норимон Норимоновдан Заки Валидий Тўғонгача бўлган ораликдаги адабий-ижтимоий қарашлар билан бемалол қиёслаш оларди. Дунё олимлари умумжаҳидчилик юзасидан мулоҳаза юритадиган, илмий тадқиқотлар олиб борадиган бўлса, асло Б.Косимов

номини, асарларини четлаб ўта билмайди.

Олим китобларида, Аёз Исхокий, Абдурашид Кози Иброхимов, бу каби номлар ва ёзган асарлари тафсилоти билан учрайди. “Исмоилбек Гаспдали”га махсус рисола бағишлади.

Б.Косимовнинг XX асрнинг 80-йилларида ёзган маколаларида ўзбек-татар адабий алоқаларининг қадим тарихидан жадидларгача, янги давргача бўлган қисқача тарихи қамраб олинган эди. Қозон университети кутубхонасидан 1527 йили Бобурнинг ўғли Қамронга ёзган мактубини топиб илмий муомалага олиб қиргани маълум. Қутубхонада ўн олтинчи асрдан йигирманчи аср аввалигача бўлган даврга оид ноёб адабий манбалар, ўзбек-татар фольклорини ўрганишнинг уйғун жихатларига тегишли манбалар сақланаётганидан хабар беради. Қозонда босмохона иш бошлагач, ўзбек-чигатой адабиёти намуналари нашр этилганини ҳам олим изланишларидан билиб олиш мумкин. Ўрни келганда Б.Косимов асарларида Ризоуддин Фахриддин, Абдулла Тўқай, Абдурашид Кози Иброхим, Алиаскар Қамол, Зоҳир Беғиев ва бошқа кўплаб татар маърифатчи-жадидлари ижодини ўзбек адабиёти билан қиёсланади. Домла татарлар қиларган “Шўро”, “Вакт”, “Улфат” каби газета ва журналларни жиддий ўрганди. Шу асосда “Татар матбуоти ва Туркистонда жадидчилик” номли махсус мақола ҳам ёзди.

Б.Косимовнинг адабий алоқаларга доир илмий маколалари, улардаги қиёслар XX аср аввалидаги адабий-ижтимоий ҳаракатчиликнинг илдизини очишга, адабий ҳодисанинг асл моҳиятини аниқлашга ёрдам беради. Ўз вақтида ижод аҳли бири-биридан таъсирланди; бу ҳолат янги қириб келган жанрларда, ўртага қўйилган бадиий асар ҳолида ақс этди. Б.Косимов жадид адабиёти хусусиятларини тадқиқ қилар экан, албатта, ўзбек адабиётига таъсир қилган омилларга тўхталиб ўтди. Ҳақиқат солиштирилганда ёркинрок кўринади. Бусиз мумкин эмас. Фитратнинг ҳаёти ва ижодий меросига Истанбулдаги таҳсилдан ажратиқ қараб бўлмайди. Маҳмудхўжа Бехбудийни текшира туриб, домла, албатта, Гаспдалини, уларнинг муштарак ҳолиларини, учрашувларини эсга олади. Домланинг “Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий” мақоласи шундай жиддий таққосли текширувлар ҳосиласидир. Б.Косимов 1991 йили 18-23 март кунлари Семфиropolда бўлиб ўтган Гаспдали таваллудининг 140 йиллигига бағишланган халқаро анжуманда қатнашди. Исмоил Гаспринскийга оид ўнлаб янги маълумотларни анжуман тафсилотлари билан уйғунликда “Исмоилбек Гаспдали” (Таништириш йўлида бир тажриба) қисқасида баён қилди. Унда америкалик Лаззери, турк олимлари Нодир Давлат, Мехмед Сарой, Аҳмад Байжон Эржиласин ва бошқа кўплаб мосқвалик, қозонлик, қримлик гаспдалишуносларнинг хизматлари юзасидан маълумотлар қелтирилади. Б.Косимов илмий фаолиятидаги бир томони жуда табиий равишда Қримга боғланади. Чунки Исмоил Гаспринский ижодини Б.Косимовдан кўра теранрок, чуқуррок тадқиқ этган иккинчи бир олимимиз йўқ. 1887-1917 йилларда босилган “Таржимон”ни ўрганиш асносида “Таржимон” ва Туркистон” номли мақола ёзди.

Б.Косимов турли миллатга мансуб дунё олимлари, хусусан, туркий халқларнинг олимлари билан ижодий-илмий ҳамқорлик қилди. Бу фикр исботи учун олимнинг халқаро анжуманлардаги “Туркий халқлар адабиёти” дарслиги ёки “Турк дунёси энциклопедияси сўзлиги” режасини тузиш бўйича олиб қорилган музоқарлардан бир қисол қелтиришини истар эдим. Б.Косимов Туркиядаги анжуманда бошқарувчига танбех беради. Мазмуни: биз имқони қорича сўзларимизни сизлар тушунсин учун тилимизни қураб сўзлаймиз. Сизда эса бундай муомала маданияти сезилмайди. “Умумтурк адабий тилининг асоси

Истанбул туркчасидан олинмоги керак”, деган фикрдамисиз? Бунинг нотўгрилигини Номик Камол Зейбек етказиб айтди-ку”, деб айтади (460). Муштарак дарслик ёзиш мухокамасида озарбайжонлик Аскар Гулиев исмли олимнинг: “Навоий Низомийнинг назирачиси” деган гапи домланинг жонидан ўтиб кетади. Тафсилотларини ёзаётганда Б.Косимов “чакиб олдим”, “назирачи” деган сўзининг захри ичимдан хануз чикмайди” деган таъбирларни кўллайди.

Адабий-илмий алокалар олимнинг хориждан ўзбек адабиётшунослигига олиб кирган янгиликлари ва ўзбек олимнинг хорижлик мутахассисларни таништирув йўлида килган хизматлари тарзида икки киррали бўлади. Албатта, Б.Косимов ижодий меросида хар икки жихат хам ёркин кўринади. Домла Ўзбекистондаги архив ва ноёб фондларни жуда яхши билар эди. Саргайган газета ва журналларнинг чангини ютиб, корайтирилган тарихини илм зиёси билан ёритди; тарихий шахсларнинг миллат фидойилари эканини далиллар билан исботлади. Шунингдек, илмий сафарларда бўлиб, Козондаги кутубхоналарда ишлади. Берлиннинг Гумбольд университети қошидаги нодир фонд манбаларини ўрганди. Б.Косимов маколалари, Франция, Туркия, Россия, Афғонистон, Козогистон ва бошка хориж мамлакатларида босилди.

Ўзбек бадиий адабиёти қандай кийинчилик билан дунёга йўл топаётган бўлса, ўзбек адабиётшуносларининг ёзганлари хам дунё билан бўйлашиш учун йўлга осонгина чиқаётгани йўқ. Аввало, хориж олимлари, соха мутахассислари олимнинг каламини таниб, билимини билиб эътироф этиши лозим. Б.Косимов истеъдодли адабиётшунос сифатида, ўзбек адабиёти ва маданиятнинг билимдони сифатида чет эл олимлари томонидан эътироф этилган. Бугунги авлод Б.Косимовдек истеъдодли, захматкаш олимни, фидойи, калб кўзи очик, холис ва одил зиёлини унутмаслиги керак.

Б.Косимовнинг миллатпарварлар тўғрисида ёзган асарларида Норимон Норимоновнинг бир гап тез-тез тилга олинади: “Миллат Исмоилбек каби қахрамонларини унутса, ўз хаётини барбод этажакдир”. Бу фикр Б.Косимовни хайрли ўтган умрига илова қилиниб, айнан такрорланиши ўринлидир: “Миллат Бегали Косимов каби зиёлларини унутса, ўз хаётини барбод этажакдир”. Зотан, профессор Бегали Косимовнинг авлодларга қолдирган улкан илмий-адабий мероси хали узок йиллат маърифат зиёсини сочиб туради.

Баходир Каримов,
Узок Жўрақулов